

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Інститут історії і політології

ГАЛИЧИНА

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ
І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

До 350-річчя м. Івано-Франківськ

18-19'2011

Івано-Франківськ

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр.)-8
Г15

Головний редактор: Микола Кугутяк

Відповідальний секретар: Олег Єгрешій

Редакційна рада: Володимир Грабовецький, Василь Грещук, Олег Жерноклеєв, Леонід Зашкільняк (м. Львів), Олександр Карпенко, Володимир Качкан, Петро Круль, Василь Марчук, Володимир Матвійшин, Борис Савчук, Тарас Салига (м. Львів), Михайло Станкевич, Петро Федорчак, Степан Хороб, Ігор Цепенда, Мирон Черепанин, Раїса Чугай (м. Львів)

Редакційна колегія: Микола Кугутяк, Олег Єгрешій, Андрій Королько,
Олександр Марущенко, Ігор Райківський

Адреса редакційної колегії: 76000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

Часопис “Галичина” затверджений фаховим виданням ВАК України з таких галузей наук: історія, філологія, мистецтвознавство

Реєстраційне свідоцтво КВ № 15260–3832 ПР від 05.06.2009 р.

ГАЛИЧИНА. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2011. Ч. 18–19. 417 с.

СТОРІНКИ ЖУРНАЛУ ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ, А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ

***При передруці матеріалів посилання на дане видання обов'язкове
Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори публікацій***

УДК 94 (477) "1860/1870"

ББК 63.3 (4 Укр) 52

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

ГАЛИЧИНА В ІДЕОЛОГІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКИХ ГРОМАДІВЦІВ-УКРАЇНОФІЛІВ*

У статті розповідається про місце й роль Галичини в ідеології та діяльності наддніпрянських громадівців-українофілів. Особливу увагу звернуто на аналіз публікацій у журналах "Основа" і "Киевский телеграф", діяльність П.Куліша і М.Драгоманова, що були рушійними українофільського руху в Галичині 1860–1880-х рр.

Ключові слова: українофіл, національний рух, діяльність, Галичина.

Антиукраїнські репресії царизму. Активізація наддніпрянсько-українського національного руху, що почав зміцнювати свою соціальну базу, поширюватися в маси, стривожила царські власті. Щоправда, на перших порах до й після реформи 1861 р. уряд не бачив серйозної загрози в діяльності українофілів, про що свідчило, зокрема, асигнування через Міністерство народної освіти Росії 500 рублів для видання українських підручників для народних шкіл. На всіх рівнях імперської адміністрації "малоросійское особничество" розглядалося перш за все як прояв місцевого регіонального патріотизму, своєрідний пережиток старовини, приречений відійти в минуле¹. У самій Росії довго домінувала оформлена в історичних працях відомого російського історика кінця XVIII – першої третини XIX ст. М.Карамзіна концепція триєдиного "русского народа", в основу якої було покладено тезу про спільне історичне минуле та мовно-культурну єдність східних слов'ян. Щодо відмінностей у мові на панрусському просторі, то вони розглядалися як місцеві наріччя єдиної загальноросійської ("общерусской") мови². Поштовх до майбутнього загострення українського питання в політиці Петербурга дала наукова полеміка М.Погодіна й М.Максимовича впродовж 1856–1857 рр. на сторінках слов'янофільського журналу "Русская беседа". Суть дискусії зводилася до того, хто (великороси чи малороси) має більше прав на спадщину Київської Русі. М.Максимович не погоджувався з ідеєю М.Погодіна про "старшинство" й домінування великоруського елемента³.

Російський уряд вирішив удатись до жорстких репресивних заходів, що мали на меті перешкодити розвитку українського руху, у перспективі небезпечного для існування імперії, її територіальної цілісності. Гоніння на українофільство було пов'язано з польським повстанням 1863 р., яке викликало хвилю підозрілості до всього неросійського. Поширювалася думка, нібито український рух є наслідком "польської інтриги" з метою ослаблення Росії, а українське "наріччя" – це зіпсута польськими впливами російська мова. Водночас офіційно вважалося, що "малороси" становлять племінну гілку триєдиної "русской" ("загальноросійської") нації. "Для насъ, – писала російська права преса, – не можетъ быть никакого соперничества между южною и сѣверною частью одной и той же народности, какъ не можетъ быть соперничества между двумя руками, между двумя глазами одного и того же живущаго организма"⁴. У передовій статті "Московских ведомостей" 1863 р. прямо говорилося, що "малоросійскаго языка никогда не было и, несмотря на всѣ усилія украинофиловъ, до сихъ поръ не существуетъ... Общепринятый русский языкъ... не племенной, а исторической и... въ его образовании столько же участвовала сѣверная Русь, сколько и южная, и послѣдняя даже болѣе"⁵. Українофоб І.Кулжинський переконував, що "малоросійское нарѣчіе есть тотъ же общерусскій языкъ, только испорченный въ то время, какъ Малороссія стонала подъ игомъ Польши", "малороссіяне, живущіе въ Галиціи... начали уже очищать свое нарѣчіе и приближать его къ общему русскому языку". На думку автора, єдина реальна перспектива "для малоросійскаго наречія" – об'єднатися "съ русскимъ

* Закінчення. Початок статті див.: Галичина. – 2010. – № 17. – С. 108–122.

языкомъ: такъ маленькій ручеекъ катить свою нитку воды въ большую рѣку и соединяется съ нею”⁶.

У боротьбі з українофільством особливо відзначилася газета “Кієвлянинъ” (далі – “Кієвлянин”), що виходила з липня 1864 р. у Києві, позиціонувала себе як орган, що виступає від імені корінного населення краю – “малоросів”. Субсидії газеті надавав царський уряд, редактором був відомий російський історик, колишній професор Київського університету В.Шульгін, якого після смерті в 1879 р. на редакторській посаді змінив економіст і політичний діяч Д.Піхно. Він понад 20 років визначав політику газети, що займала відверто українофобські позиції⁷. Видання виступало проти входження народнорозмовної мови в літературу, вбачало в “українському літературному сепаратизмі” серйозну загрозу для існування “єдиної неподільної Росії”. Для аргументації думки про шкідливість розвитку української мови на сторінках “Кієвлянина” регулярно виступали відомі науковці, публіцисти (Т.Флорінський, С.Щоголев та ін.)⁸. Редакція газети прихильно ставилася до поширення русофільських ідей у Галичині, насаджувала образ українофілів як “зрадників-мазепинців”, що є нібито продуктом інтриг польського руху та австрійської політики⁹. У відповідь на звинувачення в сепаратизмі громадівці писали про лояльність до царизму, сподівалися на “мирное, свободное развитие малорусскаго нарѣчя”, що не виключало користування “літературнымъ русскимъ языкомъ”¹⁰.

Валуєвський циркуляр 1863 р. (майже на десятиріччя) й особливо Емський указ 1876 р. законодавчо оформили заборону українофільства в Російській імперії. Так, у циркулярі міністра внутрішніх справ П.Валуєва від 18 липня 1863 р. було прямо сказано, що “ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що нарѣчя їх (“малоросіян”. – *І.Р.*), яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливами на неї Польщі...” Водночас говорилося, що “загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, й особливо поляками, так звана українська мова”¹¹. Циркуляр забороняв друкування українською мовою шкільних і релігійних видань, призначених для простолюду. Заборона не стосувалася творів “красного письменства”, художньої літератури, але цензура, щоб догодити міністру, не пропускала будь-яких українських книжок (за сім років після циркуляра їх вийшло стільки ж, як за один 1862 р.). Характерно, що недільні школи, у яких громадівці навчали української мови й культури, були заборонені ще в 1862 р., до Валуєвського циркуляра. Метою російського царизму було перешкодити українському рухові, що проявився в діяльності гуртків-громад, перетворитись із заняття вузького кола інтелектуалів на масове явище¹².

Лідери громадівського руху не змогли відвернути репресії деклараціями про свою лояльність царизму. В опублікованій у пресі 1862 р. заяві київських громадівців-українофілів “Отзыв из Киева” (під листом був 21 підпис – В.Антоновича, Т.Рильського, П.Чубинського та ін.) рішуче спростовувалися звинувачення в “государственном сепаратизме”, як і взагалі будь-який інтерес до політики. Прагнення розвивати “южно-русский язык и южнорусскую литературу” громадівці вважали цілком природним і нешкідливим для імперської влади¹³. У відозві йшлося, що в російському суспільстві “всеобщемою симпатією пользуются усилия Русинов галицких к обособлению своей народности из-под польского влияния”, звідси випливало риторичне питання, чому ж “Русины русские должны быть одни лишены права, признанного за всеми другими народностями”¹⁴. Однак тон столичної преси по відношенню до українофільства не змінився, як і раніше, звучали підозри в сепаратизмі, що поєднувалися з побоюванням використання діяльності громадівців польським визвольним рухом у своїх цілях. Показово, що після відвідин лідерами українських громадівців П.Валуєва, що мали на меті зупинити чинність циркуляра, міністр записав у своєму щоденнику 28 липня 1863 р.: “... Были у меня несколько лиц, в том числе Костомаров, сильно озадаченный приостановлением популярных изданий на хохольском наречии. Мягко, но прямо и категорически объявил ему, что принята мною мера останется в силе”¹⁵. Іншим разом П.Валуєв писав про “неразвитость и слабость ассимиляционных сил России вообще...”¹⁶. Мабуть, він усвідомлював неефективність свого циркуляра в далекій перспективі, уважав неможливою успішну боротьбу з українофільством тільки заборонними заходами¹⁷.

Валуєвський циркуляр фактично визначив підхід владних структур до українського питання аж до кінця століття. Більш повно це проявилось в підписаному особисто царем Емському указі 18 травня 1876 р. За цим указом заборонялося не лише друкувати українською народнорозмовною мовою (її називали наріччям) оригінальні та перекладні твори, навіть тексти до нот, а й увозити україномовну літературу з-за кордону, не дозволялися нею театральні вистави й публічні виступи, навчання будь-яких шкільних дисциплін, закрито київську філію географічного товариства й газету “Кіевскій телеграфъ” (“Киевский телеграф”), що перебували під впливом громадівців, тощо. З червня 1876 р. розгляд усіх рукописів українською мовою було виділено цензурою в окреме провадження. Характерно, що антиукраїнські акції проводилися не з ідейних причин, оскільки громадівці займалися культурно-просвітницькою діяльністю й неодноразово запевняли уряд у своїй лояльності, а через формальну мовну ознаку¹⁸. Громадівців, передусім П.Куліша – засновника фонетичного українського правопису, так званої “кулішівки”, звинувачували в намаганні “обособить во что бы то ни стало свою Украину отъ Россіи и создать украинскій языкъ и украинскую литературу”. Серед прихильників урядових заборон була поширена думка, що українська мова – це “тотъ же самый общерусскій языкъ, только изуродованный Кулишовскою какографіей”¹⁹. Підкреслювалася необхідність дотримуватися “загальноросійської орфографії”, зокрема не вживати літеру “ї”, введено в “кулішівці”, якої не було в російській літературній мові. В основі указу лежало прагнення максимально скоротити граматичні й орфографічні відмінності української мови від російської, утвердити статус першої як діалекту. Подібну практику використовувала раніше польська адміністрація в Галичині, що намагалася перевести “руську” мову на латинку, результатом чого стала “азбучна війна” 1859 р.²⁰.

Громадівці доклали зусиль для інформування європейської громадськості про свою діяльність. Найбільше прислужився популяризації української справи на Заході М.Драгоманов, перебуваючи в еміграції із середини 1870-х рр. Однак опублікований як історичний документ у журналі “Кіевская старина” політичний памфлет “Малорусская національність рядомъ съ польскою”, датований 1863 р.²¹, засвідчує прагнення громадівців ще на початку антиукраїнських репресій царизму звернутись до передової європейської громадськості (“къ европейскому общественному мнѣнію”). Текст маніфесту знайдено в паперах, що залишилися після смерті (1887 р.) відомого громадського діяча, композитора і фольклориста Петра Сокальського, що був, мабуть, його автором²². У маніфесті говорилося від імені народу, відомого під різними іменами – “малоруссовъ, rutheniens, украинцевъ, русиновъ, южноруссовъ, черкасовъ, казаковъ d’Ukraine, запорожцевъ”, якого в літературі найчастіше називали “малоруссы и украинцы”. Об’єктивні ознаки (“характеръ, нравы, внутренній семейный бытъ, интеллектуальный складъ и особенности хозяйственной жизни”) свідчили про окремішність “южноруссовъ” у сім’ї слов’янських народів²³.

Автор відкрито обстоював національну єдність галичан і наддніпрянців: “... Русины Галиції должны отойти къ своимъ соотечественникамъ-южноруссамъ, ибо это – одинъ и тотъ же народъ”. Водночас було сказано про зусилля галицьких русинів заради “сохраненія своей національності”²⁴. Етнічні межі проживання українського народу окреслювалися губерніями в Російській імперії (Волинська, Кам’янець-Подільська, Київська, Полтавська, Чернігівська, Харківська, Херсонська, Катеринославська, частина Таврійської, а також частково суміжні губернії – Люблінська, Гродненська, Мінська, Курська, Воронежська, земля Чорноморсько-Кубанського війська) та більшою частиною австрійської Галичини. Багато місця маніфест приділив історичному минулому народу, щодо території проживання якого вжито терміни “Украйна”, “Южная Русь”, але із сумом говорилося, що для Європи, мабуть, “не существуетъ малороссійской національності”²⁵.

Емський указ і Галичина. Царські власті розглядали Галичину як невід’ємну частину загальноросійського (“общерусского”) простору, що в силу несприятливих історичних обставин потрапила під владу поляків, перебувала в складі Речі Посполитої. Уявлення чиновників про національний рух у південній Галичині дає таємна записка 1874 р. про діяльність громадівців Київської губернії, що передувала Емському указу. Текст документа проігнаний

ідеєю небезпечності для Російської держави діяльності українофілів по обидва боки російсько-австрійського кордону. Редакція львівського українофільського часопису “Правда”, що видавався спільними зусиллями галичан і наддніпрянців, була звинувачена в сепаратизмі, пропольській політиці. Водночас русофільське “Слово” послідовно виступало проти поляків, виражало симпатії до Росії, що, на думку авторів записки, потребувало всілякої підтримки, зокрема фінансової²⁶.

Емський указ приділив особливу увагу підтримці русофільської течії в Галичині, що обстоювала панруські настрої, належність місцевих русинів до єдиної східнослов'янської спільноти, яку означувано поняттям “русский народ”. На перших порах русофіли, що виступали проти розвитку української народнорозмовної мови як літературної, отримували з Росії тільки спорадичні субсидії, приватні пожертви (наприклад, у 1866 р. значну суму виділив М.Погодін), з кінця 1860-х рр. періодичну підтримку їм надавали Слов'янські благодійні комітети – Московський, Санкт-Петербурзький та особливо Київський²⁷. Кошти на підтримку русофільської діяльності надходили через о. М.Раєвського, священника при російському посольстві у Відні, що був головним закордонним представником слов'янських комітетів на теренах Габсбурзької монархії, як писалося в донесенні поліції, “руководителемъ и покровителемъ всѣхъ здѣшнихъ славянъ”²⁸. Зокрема, у другій половині 60-х рр. о. М.Раєвський передавав грошову допомогу редактору “Слова” Б.Дідицькому (для прикладу, у 1868 р. – 500 російських рублів, у 1869 р. – 500 австрійських гульденів, у 1870 р. – 300 рублів). Крім певних сум (для “русскихъ школь” Галичини, для студентів Львівського університету тощо), надсилалися відповідні книги інституціям русофільської орієнтації – “Галицько-руській матиці”, “Народному дому” та ін.²⁹.

Відомий русофільський діяч у Галичині Б.Дідицький писав у спогадах на схилі віку, що надходила “щедрая субвенція отъ братьей нашихъ Малорусиновъ изъ-за кордону”, але спосіб отримання фінансової допомоги справедливо вважав утаємниченим (“способъ скрытый, таинственный... на обѣ стороны постыдный”). Він згадував про 7 тис. російських рублів субвенції “для галицкихъ русиновъ... для поддержания нашихъ слабыхъ силъ въ борьбѣ съ могущими противниками Галицкой Руси”, що надійшли за сприяння начальника навчальної дирекції на Холмщині Т.Лебединцева, пізніше першого редактора журналу “Кіевская старина” (1882–1888 рр.), після його від'їзду з Галичини в 1865 р. Цю досить велику суму потратили на підтримку русофільських інституцій (часопису “Боянь” у Львові, Галицько-руської матиці та ін.), театральної трупи О.Бачинського³⁰.

Поступово російський царизм перейшов до цілеспрямованої матеріальної підтримки діяльності галицьких русофілів. Положення про грошову підтримку для русофільського часопису “Слово” у Львові увійшло до Емського указу. Якщо до 1876 р. субсидія “Слову” була порівняно незначною, то відтепер передавати кошти пропонувалося на постійній основі таємно через російське посольство у Відні³¹. Щороку протягом 1876–1879 рр., як стверджує сучасний російський історик О.Міллер, редакції “Слова” надавалося по 1 тис. рублів, що відповідало 2 тис. австрійських гульденів. Однак редактор газети В.Площанський, перебуваючи в кінці 1879 р. у Петербурзі, поскаржився тодішньому міністру внутрішніх справ, що грошей не отримував³². Під час розслідування виявилось, що в Київській губернії за останні три роки було тільки 5–8 передплатників львівського “Слова”, ще один – у Волинській, а в Подільській – жодного, тобто русофільська газета мало цікавила наддніпрянських читачів. Усупереч сподіванням високопоставлених російських чиновників, вона не стала перешкодою для поширення українофільських настроїв на Правобережжі³³.

Загострення міжнародної ситуації, поглиблення суперечностей між Російською та Австро-Угорською імперіями як потенційними противниками наприкінці XIX ст. сприяло посиленню інтересу царських властей до Галичини і, відповідно, підтримці русофільської течії. Так, уже 1881 р. В.Площанському надійшло 8 тис. гульденів одноразової допомоги на видання “Слова”. Щорічна матеріальна підтримка часопису надавалася до 1887 р., коли львівське “Слово” перестало виходити³⁴. Однак у розвитку галицького русофільства зовнішні причини – “російські гроші”, що надходили на підтримку течії, чи москвофільська пропаганда російського уряду та його представників відіграли більше другорядну роль. Не можна ігнорувати той факт,

що “лева частка” фінансової допомоги русофілам від російських державних структур поступила у 80-х рр. XIX – на початку XX ст., коли русофільство в Галичині явно пішло на спад³⁵.

Більшість освічених росіян підтримали урядові репресії щодо українофільства, вбачали “малоросів”-українців невід’ємною частиною російської (“русской”) нації. Свого часу тон виступам задав відомий російський письменник і громадський діяч, західник В.Белінський, який різко висловлювався проти Т.Шевченка й кирило-мефодіївців. “Я не читал этих пасквилей, – писав В.Белінський у грудні 1847 р. про Шевченкові поезії, зокрема знамениту поему “Сон”, – и никто из моих знакомых их не читал (что, между прочим, доказывает, что они несколько не злы, а только плоски и глупы)...” Водночас зневажливо писалося про творчість П.Куліша (“скотина з хахляцьких лібералів”), як і взагалі про українофілів-“хохлів”, які діяли нібито в ім’я “галушок і вареників із свинячим салом”³⁶. Отже, рішуче несприйняття літературних творів протонародною українською мовою було характерним навіть для російської ліберальної інтелігенції, що виступала гострим критиком самодержавства.

Серед російських лібералів противники урядових антиукраїнських заборон обстоювали, по суті, формулу “єдність у множинності”, що передбачала вільний розвиток української культури в рамках так званої “загальноруської” (“общерусской”) культури. Українській культурі, насамперед мові та літературі, відводилася роль культури провінційної, “для хатнього вжитку” простолюду³⁶. Найбільш рішуче проти заборонних заходів царизму виступив О.Герцен в еміграції, безцензурний журнал “Колокол” за його редакцією однозначно став на бік українського руху й обстоював федеративний союз незалежної України з Росією та Польщею, вільне об’єднання всіх слов’янських народів³⁸. Позитивно відгукнувся про вихід у світ журналу “Основа” в Петербурзі та львівської газети “Слово” М.Чернишевський, заявивши в знаменитій статті “Национальная бестактность”, надрукованій у московському журналі “Современник” (“Современник”) 1861 р., про єгнічну єдність “малоросів” і галицьких русинів, підтримку формування української літературної мови. Більш обережну позицію зайняв О.Піпін, автор замітки “Малорусско-галицкие отношения” на сторінках “Вестника Европы” (1881 р.), який, з одного боку, піддав критиці тих, хто прагнув бачити українську мову мовою “високої” культури, а з другого – став на захист громадівців-українофілів. На думку О.Піпіна, антиукраїнські репресії в Росії відштовхували від неї “русских галичан”³⁹. Противником Валуєвського циркуляра 1863 р. був тодішній міністр народної освіти Росії О.Головнін, невдовзі відправлений у відставку. Однак помірковано-ліберальна позиція щодо українофільства не знайшла підтримки як серед владних кіл імперії, так і в російській громадській думці другої половини XIX ст.⁴⁰.

Емський указ помітно загальмував розвиток українського національного руху. У брошурі, надрукованій з дозволу міністерства освіти Російської імперії 1876 р., писалося, що попри відмінності в мові й характері малоросів і великоросів, “въ этотъ своеобразный бытъ малороссовъ замѣтно начинаютъ проникать великороссійскіе или московскіе обычаи”⁴¹. Сила дії указу була дещо пом’якшена в 1881 р., але пізніше з’явилися нові заборони, його положення зберігали чинність майже 30 років, аж до 1905 р. Про серйозність заходів царизму свідчить хоча б той факт, що між 1895 і 1904 рр. цензори дозволили до друку лише 30% усіх українських рукописів, поданих на їхній розгляд⁴². Навіть якщо кількість заборонених книжок була дещо меншою (про це, зокрема, стверджує сучасний російський історик О.Міллер)⁴³, суть залишається незмінною: цензура робила свою справу. Чимало рукописів автори навіть не пробували подавати цензорам, друкували відразу за кордоном. Сучасні історики-“модерністи” концептуально схильні вважати, що Валуєвський циркуляр та Емський указ засвідчили курс властей на “французьку” модель тотальної асиміляції “малоросів”-українців, що заперечувала культурну й регіональну специфіку, на відміну від англо-шотландського проекту. В останньому випадку був логічним пошук якогось компромісу з тогочасною українською елітою, громадівцями-українофілами, за прикладом тактики київського генерал-губернатора на початку 1870-х рр. О.Дондукова-Корсакова, який не підтримував радикальних методів боротьби з київською громадою⁴⁴. Однак уряд вирішив удатись до жорстких заборонних заходів, цензори послідовно не допускали поширення “малороссійскихъ книгъ, издаваемыхъ за границей” (А.Вахнянина, О.Кониського та ін.)⁴⁵.

Український рух через урядові репресії зазнав серйозних організаційних утрат: більшість громадівців-українофілів була змушена відійти від активної громадської діяльності або емігрувати за кордон. Водночас частина діячів, переважно молодь, вступали в загальноросійські організації революціонерів-народників, що виникли в середині 1870-х рр., ставили вимоги соціальної революції (Я.Стефанович, М.Кибальчич, С.Перовська (правнучка останнього гетьмана К.Розумовського) та ін.). За належність до російського революційного народництва, що вчинило “державні злочини” в імперії, від 1875 до 1880 рр. було обвинувачено понад 2 200 чол., з них вихідці з південних губерній імперії становили 440 осіб або майже 20% від загальної кількості⁴⁶. Порівняно з народництвом, що приваблювало героїкою, революційним романтизмом, українофільство могло видатися надто мізерним, аполітичним і культурницько-обмеженим. Народництво в Росії, представлене різночинною інтелігенцією, як і рух дворян-декабристів, практично не ставили українське питання. Між російськими революціонерами-народниками та українськими громадівцями-народолюбцями була схожість таких світоглядних цінностей, як орієнтація на народ, ідеали селянського демократизму, бажання покращити становище селянства тощо. Однак це були два самостійні народницькі потоки, відмінності між якими мали принциповий характер⁴⁷.

Діяльність української інтелігенції з метою поширення в масах новочасної національно-політичної свідомості, почуття спільної національної мети наштовхнулася на серйозну проблему – неписьменність абсолютної більшості населення Наддніпрянщини. У Російській імперії не існувало обов’язкового навчання, а освітні витрати на душу населення були одними з найнижчих у світі. Навіть на початку ХХ ст. дві третини дітей шкільного віку не ходили до школи. Найбільш високою була неписьменність на селі, що вважалось соціальною опорою українського руху, де вона становила близько 90%. До реформ 1860-х рр. кількість учнів і шкіл було ще значно меншим. Однак навіть для дітей, які мали можливість здобувати шкільну освіту, не було доступу до вивчення української мови й культури. З другого боку, імперські власті, з огляду на низькі показники витрат на освіту, не могли вповні скористатися потенціалом шкіл для русифікації. Інструментом для поширення офіційної імперської ідеології в ХІХ столітті була Православна церква на Наддніпрянській Україні, що мала більший доступ до селянських мас, аніж школа⁴⁸. За словами визначного історика й громадського діяча Д.Дорошенка, “українське національне життя протягом цілого 19-го століття було розвинуте дуже слабо. Українську національну ідеологію визнавала й плекала дуже нечисленна частина інтелігенції, ціле суспільство стояло осторонь від неї, народна ж маса була темна і національно несвідома. Російське правительство боялося примари українського сепаратизму не менше, як революційного руху, і робило все, що тільки могло, аби не допустити української національної свідомості в масах...”⁴⁹.

В умовах масової неписьменності та опору імперської влади зусиллям українофілів на Наддніпрянщині відомості про південноукраїнську Галичину серед простолюду залишалися спорадичними, неточними. “Серед звичайних російських громадян усяких напрямків, – писав у своїх “Австро-руських споминах” М.Драгоманов, – панує повнісінький індіферентизм до Галичини. Не всі навіть знають, що там живуть «руские», чи русини, «малороссы», а хто й зна, то якось не пам’ятає того”⁵⁰. В.Дорошенко, український діяч родом із Полтавщини, згадував, що “колись про Галичину, її населення та відносини політичні, суспільні й національні в російській займанщині мало хто і знав поза окремими одиницями”⁵¹. У “подорожніх листах” колишнього студента Петербурзького університету В.Кельсієва, що подорожував Галичиною в 1865–1866 р., писалося про неї як “совершенно для русской публики невѣдомомъ русскомъ краѣ”⁵². В.Кельсієв зневажливо висловлювався про галицьке українофільство (“ни одного серьёзно образованного человека... не было между украинофилами...”), насправді жалів, що в Галичині не навчають у школах “общерусскому литературному языку”, як наслідок, місцеві літератори “пишуть такимъ варварскимъ языкомъ”. У розумінні В.Кельсієва галичани просто не привикли “говорить по-книжному (російською літературною мовою. – *І.Р.*), да и не для всѣхъ еще рѣшень вопросъ: одинъ народъ южноруссы и великоруссы, или два”⁵³. Під українофільством автор розумів штучний витвір, “сфабрикованное австро-поляками панукраинство...”⁵⁴. Мабуть, ці

свідчення відображали погляди значної частини тодішнього російського суспільства на Галичину.

Відомий меценат української культури, поміщик на Лівобережжі, українофіл Г.Галаган був пов'язаний особистим знайомством і листуванням з Т.Шевченком, М.Максимовичем, П.Кулішем, В.Антоновичем та ін., збирався в 1870-х рр. видати популярну брошуру про Галичину, навіть написав програму видання, з якою ознайомив В.Антоновича⁵⁵. Однак, за словами В.Дорошенка, “нічого з цього заміру не вийшло... не нашлося нікого, щоб таку книжечку зладив”⁵⁶. Очевидно, це було пов'язано з малодоступністю галицьких видань у Росії, зокрема через цензурні перешкоди, що створювало брак інформації про край. Водночас інтерес наддніпрянських громадівців до Галичини виразно засвідчила діяльність уже згаданого Г.Галагана. Він уперше дізнався про південноукраїнську Галичину як “про землю не польську” у віці 30-ти років, постійно цікавився громадським життям краю. У приватних розмовах, як згадував А.Степович, директор Колегії П.Галагана, заснованої в пам'ять про померлого сина, Г.Галаган “висловлювався так: перш за все нам треба рятувати галичан від ополячення, і на це не можна жалкувати ніяких матеріальних засобів. А що буде далі – це вже інша справа, “д'яло історії...”. Г.Галаган не був прихильником запровадження в Галичині російської літературної мови, навпаки, вважав, що місцева інтелігенція повинна працювати над введенням проросійської мови в літературу спільно з українськими письменниками Наддніпрянщини⁵⁷.

Г.Галаган підтримував контакти з галицькими діячами. Так, він зустрічався на своїй квартирі з вихідцями з Галичини, за словами А.Степовича, “особливо інтересувався в ту пору різними партійними відносинами і суперечками” в краї. Наддніпрянський діяч надавав матеріальну допомогу галичанам, що через різні життєві обставини опинилися в Росії⁵⁸. Після розмови Г.Галагана в Києві в лютому 1872 р. з приїжджими з Габсбурзької монархії М.Астрябом, Л.Лопатинським, К.Устияновичем та ін. у його щоденнику з'явився прихильний до українофільства запис: “... Українофілы хотять сохраниць малорусскую народность, гонимую въ Россіи со стороны Москалей. Они надѣются на ея самобытность и силу во всѣхъ отношеніяхъ... что не можетъ быть однообразія ни въ рѣчи, ни въ обычаяхъ на пространствѣ отъ Архангельска до Одессы и Карпатъ”⁵⁹.

Таким чином, діяльність громадівців у кінці 1850-х – середині 1870-х рр. сприяла утвердженню в масах української національної самосвідомості, духу соборництва. Наукові розвідки обґрунтовували мовно-культурну самобутність українського народу з глибоким історичним корінням, багатотою фольклорною спадщиною, що дало змогу окреслити етнічні межі, зробити своєрідне територіальне “уявлення” України. Порівнюючи з науковим етапом (“збирання спадщини”) в “національному відродженні” першої половини XIX ст., громадівці діяли більш організовано, займалися не лише народознавчими дослідженнями, але й докладали зусиль для піднесення культурно-освітнього рівня селянства, проникнення українофільських ідей у суспільство. Зусиллями передової інтелігенції поширювалося серед простолюду усвідомлення належності до українців як окремої нації, що має відмінні об'єктивні (у мові, релігії, одязі, звичаях та ін.) і суб'єктивні ознаки, уявлення про свою національну самобутність⁶⁰. Етнодослідження сприяли також окресленню території сусідів – поляків і росіян, тобто українці як модерна нація утверджувала себе шляхом емансипації від інших, що було характерною рисою національного руху для “недержавних” народів у XIX ст.⁶¹.

Сучасний етнонім “українець” (“український”) поступово утверджувався серед населення, що усвідомлювало першість своєї національної ідентичності над соціальними, конфесійними, регіональними та іншими самовизначеннями. Щодо українських жителів Наддніпрянщини, в абсолютній більшості селян, здебільшого вживалася самоназва “руський”, в офіційному вжитку – “малоруський”, народнорозмовний варіант слова – “хохол” (зневажливого характеру), були також окремі регіональні назви (“поліщуки”, “степовики” та ін.), аж до етнічно невизначених “тутейших”. Національна (етнічна) свідомість існувала на рівні антитези “Ми – Вони”, усвідомлення, ким ми не є – католиками, росіянами (великоросами), поляками тощо, бо відмінності в мові, релігії, одязі, звичаях та деяких інших об'єктивних ознаках досить легко простежуються на побутовому рівні. Однак серед значної частини народонаселення не існувало

чіткого розуміння, до якої спільноти воно належить⁶². Проблема самоусвідомлення (вибору) ідентичності в тогочасному українському суспільстві знайшла відображення в художній творчості. У сценарії фільму “Зачарована Десна” О.Довженко згадував про розмову, яку малим хлопцем мав зі своїм батьком: “ – Тату! / – Що, синку? / – Що там за люди плывуть? / – То здалека. Орловські. Руські люди, з Росії плывуть. / – А ми хто? Ми хіба не руські? / – Ні, ми не руські. / – А які ж ми, тату? Хто ми? / – А хто там нас знає, – якось журливо проказує мені батько. – Прості ми люди, синку... Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказать би, мужики ми... <...> Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки званіє зосталось”⁶³.

Особливу роль в утвердженні всеукраїнської ідеї, національної єдності українців по обидва боки Збруча відіграв громадівський рух, навколо якого об’єдналися діячі з різних регіонів – Лівобережжя (колишньої Гетьманщини) та Правобережжя, що до кінця XVIII ст. входило до складу Речі Посполитої, вважалося тереном значних польських впливів. Менш активною була діяльність громадівців на Півдні (Степовій Україні), яка не мала за собою глибоких історичних традицій⁶⁴. Лідерами громадівського руху були “культурник”, ідеолог “хлопоманства” з Правобережжя В.Антонович і “політик” М.Драгоманов із Лівобережжя, представник молодшого покоління, що намагалося поєднати національну справу із соціалістичними гаслами. “Громади об’єднали два покоління – кирило-мефодіївців та молодше, яке стартувало наприкінці 1850-х”, – стверджує Я.Грицак. Отже, вдалося “зберегти тяглість і спадковість інтелектуальних традицій. З другого боку, громади завершили об’єднання двох регіональних струменів – правобережного й лівобережного, уособлених у двох лідерах тогочасного руху, Антоновичі й Драгоманові. Результатом стала кристалізація поняття “соборності” України”⁶⁵. Звідси, виходячи з класичного означення націй як “уявлених спільнот” авторитетного фахівця з питань націології Б.Андерсона, формувалось уявлення про українську національну самобутність. Громадівці-українофіли розглядали півдавстрійську Галичину як невід’ємну частину України, що охоплювала етнічні українські землі обабіч державного кордону між Росією та Австро-Угорщиною. Символічно, що громадівцем був автор тексту національного гімну “Ще не вмерла Україна” П.Чубинський, що написав свій вірш у 1862 р. Невдовзі надрукований у львівському часописі “Мета”, він швидко став популярним у Галичині, місцевий композитор о. М.Вербицький написав до нього музику (уперше пісня-вірш виконана в березні 1865 р.)⁶⁶. Антиукраїнські репресії царизму, вінцем яких став Емський указ 1876 р., завдали тяжкого удару по національному рухові.

1. Міллер О. Засвоюючи логіку націоналізму: ставлення владних кіл Імперії та громадської думки її столиць до українського національного руху в перші роки царювання Олександра II / О. Міллер // Україна модерна. – Львів, 1997–1998. – Ч. 2–3. – С. 78, 79.
2. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / И. Михутина. – М., 2003. – С. 12, 22.
3. Міллер О. Засвоюючи логіку націоналізму... – С. 80, 81.
4. Українофильство и г. Костомаровъ // Русский вѣстникъ. – 1881. – № 4. – С. 705.
5. Там само. – С. 691, 692.
6. О зараждающейся, такъ называемой, малороссійской литературѣ / соч. И. Кулжинскаго. – К., 1863. – С. 25.
7. Половинчак Ю. Газета “Киевлянин” і українство: досвід національної самоідентифікації / Ю. Половинчак. – К., 2008. – С. 6, 7, 8.
8. Там само. – С. 9, 10, 175.
9. Там само. – С. 178.
10. Выдумки “Кіевлянина” и польскихъ газетъ о малорусскомъ патріотизмѣ. – К., 1874. – С. 43, 44.
11. Національні процеси в Україні: історія і сучасність : документи і матеріали : довідник : у 2 ч. / за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 260, 261.
12. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К., 1996. – С. 67; Міллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) // А. Міллер. – С. Пб., 2000. – С. 137.
13. Міллер О. Засвоюючи логіку націоналізму... – С. 86.

14. Отзыв из Киева // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : у 3 т. – К., 1997. – Т. 2. – С. 95.
15. Дневник П. А. Валуева министра внутренних дел : в 2 т. – Т. I : 1861–1864 гг. – М., 1961. – С. 239.
16. Там само. – Т. II : 1865–1876 гг. – М., 1961. – С. 421.
17. Миллер А. Россия и русификация Украины в XIX веке / А. Миллер // Россия – Украина: история взаимоотношений / отв. ред. А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. – М., 1997. – С. 145, 154.
18. Грицак Я. Нарис історії України... – С. 70, 71.
19. Замѣтки и дополнения къ статьямъ г. Пыпина, напечатаннымъ въ “Вѣстникъ Европы” за 1885 и 1886 годы / сочиненіе Якова Головацкаго. – Вильна, 1888. – С. 67.
20. Міллер О. Емський указ / О. Міллер // Україна модерна. – Львів, 2000. – Ч. 4–5. – С. 31, 38, 39.
21. Матеріали къ історії національного движенія 60-хъ годовъ прошлаго вѣка // Кіевская старина. – 1905. – Т. LXXXVIII. – Февраль. – С. 189–200.
22. Там само. – С. 189, 190.
23. Там само. – С. 191, 200.
24. Там само. – С. 197.
25. Там само. – С. 192, 200.
26. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. : До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. / Ф. Савченко. – Х., 1930. – С. 65, 66.
27. Миллер А. Субсидия газете “Слово”. Галицийские русины в политике Петербурга / А. Миллер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 9 : Ювілейний збірник на пошану Ф. Стебля. – Львів, 2001. – С. 333.
28. Государственный архив Российской Федерации. – Ф.109 (Третье отделение собственной его императорского величества канцелярии. 1826–1880), оп. 4 а, д. 429, л. 2 об.
29. Серета О. Епізод з історії поширення російських панславістських ідей у Габсбурзькій монархії (1868 рік) / О. Серета // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37, ч. 2. – С. 107, 108, 113.
30. Своежизъевыи записки Богдана А. Дѣдицкого. Ч. 1 : Где-що до історії саморозвитія языка и азбуки Галицкой Руси. – Львовъ, 1906. – С. 69, 70.
31. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 707 (Керівництво Київського навчального округу), оп. 261, спр. 18, арк. 10 зв.; Серета О. Епізод з історії поширення російських панславістських ідей... – С. 113.
32. Миллер А. Субсидия газете “Слово”... – С. 334.
33. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р... – С. 166, 170.
34. Там само. – С. 171, 172.
35. Аркуша О. Русофілство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд / О. Аркуша, М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 232.
36. *Цит. за:* Лушпинський П. Шевченко й Белінський / П. Лушпинський // Сьогодні і минуле. Вісник українознавства. Видає НТШ у Львові. – Львів, 1939. – Вип. III–IV. – С. 17, 18.
37. Полещук Т. Російська громадська думка та український культурно-національний рух (1863–1876) / Т. Полещук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 218.
38. Під час польського повстання 1863 р. О. Герцен заявив про підтримку маніфесту польських революціонерів, що містив вимогу відновлення Речі Посполитої в кордонах до 1772 р.
39. Миллер А. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении... – С. 85, 86, 217; Полещук Т. Образ України в російській громадській думці другої половини XIX ст. (на прикладі наукової і публіцистичної спадщини Олександра Пипіна) / Т. Полещук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37, ч. 1. – С. 398, 399, 408.
40. Миллер А. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении... – С. 116, 124, 125.
41. Малороссія, описаніе края, въ историческомъ, географическомъ и этнографическомъ отношеніи. Съ шестью рисунками. – С. Пб., 1876. – С. 36, 37. Характерно, що під Малоросією в брошурі розумілася Полтавська, Чернігівська, Київська і Харківська губернії. “Малороссія называється также «Украиною», – писали автори брошури, – потому что прежде она была дѣйствительно крайнею областію русскаго государства на юго-западѣ. Населеніе Малороссіи во многихъ отношеніяхъ не походитъ на населеніе остальной Россіи” (с. 4, 36).
42. Грицак Я. Нарис історії України... – С. 71.

43. Миллер А. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении... – С. 185, 186. Историк перекопує, що загалом репресіям було піддано 30 % представлених у цензуру творів, не рахуючи тих, які друкувалися за кордоном, в обхід російських цензорів.
44. Миллер О. Емський указ... – С. 47, 48; його ж. Засвоюючи логіку націоналізму... – С. 101, 102.
45. ЦДІАК України. – Ф. 294 (Канцелярія Київського окремого цензора), оп. 1, спр. 147, арк. 48, 48 зв.
46. Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття : Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. Світленко. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 134, 182–184.
47. Світленко С. І. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему / С. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 71, 72, 74.
48. Магочій П.-Р. Історія України / П.-Р. Магочій. – К., 2007. – С. 323, 324, 325.
49. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.) / Д. Дорошенко. – К., 2007. – С. 53.
50. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867–1877) / М. Драгоманов // Літературно-публіцистичні статті : у 2 т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 228.
51. Дорошенко В. Що знали на Полтавщині про Галичину у 80–90 рр. XIX в. / В. Дорошенко // Наша Батьківщина. – Львів, 1937. – Ч. 9 (вересень). – С. 197.
52. Кельсєв В. Галичина и Молдавия, путевыя письма Василя Кельсєва / В. Кельсєв. – С. Пб., 1868. – С. II.
53. Там само. – С. 94, 95.
54. Там само. – Второе изд. – [Б. г.], 1976. – С. I.
55. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 362 (Студинський К. – академік), оп. 1, спр. 141, арк. 71.
56. Дорошенко В. Що знали на Полтавщині про Галичину у 80–90 рр. XIX в. ... – С. 197.
57. До кийво-галицьких зв’язків початку 1870-х рр. (з щоденників Г. П. Галагана) / подав А. Степович // За сто літ : матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – Х. ; К., 1930. – Кн. V. – С. 185, 186.
58. Там само. – С. 183.
59. Там само. – С. 186, 187.
60. Грицак Я. Нарис історії України... – С. 12.
61. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття) / М. Кармазіна. – К., 1998. – С. 115, 339.
62. Грицак Я. Нарис історії України... – С. 12, 13; На путях становления украинской и белорусской наций: факторы, механизмы, соотношения / под ред. д.и.н. Л. Е. Горизонтова. – М., 2004. – С. 82.
63. Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник / О. Довженко. – К., 1995. – С. 49, 50.
64. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : у 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 153, 154, 155; Грицак Я. Нарис історії України... – С. 21.
65. Грицак Я. Нарис історії України... – С. 71.
66. Середа О. Національна свідомість і політична програма раних народовців у Східній Галичині (1861–1867) / О. Середа // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 209.

The article is about the place and role of Galicia in the ideology and activity of the Dnieper Ukrainophile communities. The particular attention is paid to the analysis of the publications in journals “Osnova” and “Kievskiy telegraph”, the activities of P.Kulish and M.Dragomanov, who were the driving forces of the Ukrainophile movement in Galicia in 1860–1880.

Key words: ukrainophile, national movement, activity, Galicia.